

КРИТЕРІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРИНЦИПУ РАЦІОНАЛЬНОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Статтю присвячено встановленню критеріїв реалізації процесуального принципу раціональності у кримінальному провадженні, зокрема через дослідження практики Європейського суду з прав людини. Виявлено, що такими критеріями є правова визначеність нормативного врегулювання кримінальної процесуальної діяльності, належна правова процедура здійснення кримінального провадження, легітимність втручання державних органів у сферу приватних прав, свобод і законних інтересів учасників правовідносин, забезпечення пріоритету природних прав людини у межах балансу державних і приватних інтересів, наявність системи правових гарантій захисту прав, свобод і законних інтересів людини у кримінальному провадженні. Зроблено висновок, що врахування вказаних критеріїв має бути обов'язковим для сучасного правозастосування та його перспективного удосконалення у сфері кримінального провадження.

Ключові слова: *принципи юридичного процесу у кримінальному провадженні, засади кримінального провадження, критерії раціональності у кримінальному провадженні, практика Європейського суду з прав людини у кримінальному процесі.*

Статья посвящена установлению критериев реализации процессуального принципа рациональности в уголовном производстве, в частности путём исследования практики Европейского суда по правам человека. Выявлено, что такими критериями являются правовая определённость нормативного регулирования уголовной процессуальной деятельности, надлежащая правовая процедура осуществления уголовного производства, легитимность вмешательства государственных органов в сферу частных прав, свобод и законных интересов участников правоотношений, обеспечение приоритета естественных прав человека в пределах баланса государственных и частных интересов, наличие системы правовых гарантий защиты прав, свобод и законных интересов человека в уголовном производстве. Сделан вывод, что учёт указанных критериев должен быть обязательным для современного правоприменения и его перспективного усовершенствования в сфере уголовного производства.

Ключевые слова: *принципы юридического процесса в уголовном производстве, принципы уголовного производства, критерии рациональности в уголовном производстве, практика Европейского суда по правам человека в уголовном процессе.*

This article is devoted to establishment of criteria of realization of the procedural principle of rationality in criminal proceedings, in particular by a research of practice of the European Court of Human Rights. It is defined that such criteria are legal definiteness of standard regulation of criminal procedural activity, due process of law of implementation of criminal proceedings, legitimacy of intervention of public authorities to the sphere of the private rights, freedoms and legitimate interests of participants of legal relationship, providing a priority of absolute laws of the person within balance of the state and private interests, existence of system of legal safeguards of protection of the rights, freedoms and legitimate interests of the person in criminal proceedings. The conclusion is drawn that accounting of the specified criteria has to be obligatory for modern law enforcement and its perspective improvement in the sphere of criminal proceedings.

Key words: *principles of legal process in criminal proceedings, principles of criminal proceedings, criteria of rationality in criminal proceedings, practice of the European Court of Human Rights in criminal procedure.*

Вступ. Серед принципів юридичного процесу є ті, які характеризують співвідношення матеріального і процесуального права, а також ті, що характеризують безпосередньо сам процес, форму його організації та здійснення.

До останніх, за визначенням А.М. Колодія, належать принципи демократичності, неодноранітності, антибюрократичності, законності, надійності процесу, доступності, раціональності, послідовності, гарантованості [1, с. 204].

Так, принцип раціональності покликаний забезпечувати необхідний для досягнення правового результату ступінь деталізації поведінки і водночас – відповідати вимозі достатності. Йдеться про те, що ступінь проникнення юридичного процесу (його норм і принципів) у поведінку його суб'єктів повинен бути оптимальним [1, с. 204].

За сучасних умов розвитку кримінального процесуального права України, постійної зміни багатьох його інститутів, реформування системи уповноважених суб'єктів принцип раціональності процесу, на наш погляд, потребує особливої уваги.

Вважаємо, що ідея раціональності у кримінальному провадженні не вичерпується лише оптимальним співвідношенням необхідності досягнення правового результату та достатніми для цього засобами. Сьогодні раціональність має розглядатися як важливий вектор і орієнтир проведення правових реформ у цій сфері, удосконалення кримінального процесуального законодавства. Підтвердженням цього є те, що відповідні питання є постійним об'єктом полеміки як теоретиків, так і практиків.

Принципам права загалом, як і кримінального процесуального права зокрема, а також окремим проблемам правозастосовної практики у цій сфері, у т. ч. питанням раціональності, ефективності кримінальної процесуальної діяльності, приділяється достатньо уваги у навчальній і науковій літературі. У теорії, науці кримінального процесу ця проблематика незмінно висвітлюється у відповідних розділах підручників, навчальних посібників, присвячені їй і окремі монографічні дослідження як у контексті системи принципів кримінального процесу загалом, так і у розрізі дослідження окремих із них (праці С.А. Альперта, А.В. Гриненка, Ю.М. Грошевого, А.Я. Дубинського, Т.М. Добровольської, П.М. Давидова, І.Л. Зінченко, Г.К. Кожевникова, А.В. Кочури, О.П. Кучинської, О.А. Кучинської, Л.М. Лобойка, В.Т. Маляренка, М.А. Маркуш, М.М. Михеєнка, В.В. Навроцької, В.Т. Нора, Д.А. Пешего, В.О. Попелюшка, В.М. Тертишника, О.Л. Ципкіна, Л.Д. Удалової, В.П. Шибіка, М.Л. Якуба, О.Г. Яновської та ін.).

У роботах цих та інших авторів засади (принципи) кримінального провадження (процесу) стали предметом доволі широкого та різнобічного дослідження на різних етапах розвитку вітчизняної кримінальної процесуальної науки та практики.

Водночас слід визнати, що сучасні теоретичні уявлення про систему засад кримінального провадження усе ще перебувають на стадії активного методологічного й ідеологічного переосмислення. Дискусії тривають як щодо поняття й ознак засад кримінального провадження, їх системи, так і щодо особливостей реалізації на різних стадіях кримінального процесу. Багато авторів пропонують свою систему засад кримінального процесу, використовуючи різні, а то й однакові критерії, формуючи різні системи засад як за обсягом, так і за змістом.

Питання реалізації сформульованих теорією права принципів юридичного процесу у кримінальному провадженні, у свою чергу, не мають в Україні такої широти дослідження, а тому їх аналіз сьогодні слід визнати окремим необхідним і актуальним напрямом наукових досліджень.

До того ж, останнім часом набувають поширення ідеї встановлення нових засад (принципів) кримінального провадження, серед яких і принцип процесуальної економії (І.О. Сопронюк, 2011 р.; І.М. Канюка, 2015 р.), що прямо пов'язаний із реалізацією процесуального принципу раціональності юридичного процесу.

Вирішення цих питань вимагає наукового й емпіричного обґрунтування в межах всебічного поєднання усталених і нових підходів до реалізації принципів процесуальної економії, ефективності та раціональності у кримінальному провадженні.

Постановка завдання. Метою цієї статті є встановлення та дослідження критеріїв реалізації процесуального принципу раціональності у кримінальному провадженні.

Результати дослідження. Міра державного втручання у здійснення основних прав і свобод повинна бути легітимною, тобто бути обґрунтованою з погляду відповідності формальним вимогам закону, базуватися на загальному визнанні у суспільстві необхідності такого втручання (легітимності втручання), забезпечувати основоположні цінності суспільства. Тому державний примус може порушити свободу, яку він покликаний захистити, якщо застосовується без контролю на розсуд адміністрації.

Звідси випливає, що поведінка державних органів щодо індивідів повинна бути заснована на законі; посягати на його свободу вони можуть лише тоді, коли це передбачено законом, і про це повинно бути заздалегідь відомо постраждалому від такого посягання. Гарантію цьому може дати лише право кожного індивіда доручити якій-небудь неупередженій інстанції перевірку поведінки державних органів у процесі, який ведеться належним чином (за належною правовою процедурою) [2, с. 38].

Кримінальна процесуальна діяльність є доволі специфічною, оскільки спрямована на захист прав і законних інтересів громадян, порушених найбільш суспільно небезпечним різноманітним правових деліктів – кримінально караними діяннями. Враховуючи це, держава практично в усіх випадках бере на себе обов'язок безпосередньо захищати права та законні інтереси осіб, у т. ч. її учасників процесу, без узгодження своєї діяльності з їх волею та бажанням [3, с. 5], оскільки задоволення інтересу суспільства у подоланні злочинності є умовою і гарантією його нормальної функціонування та розвитку [4, с. 24].

У сфері кримінального провадження питання балансу державних і приватних інтересів, меж і процедури обмеження прав, свобод і законних інтересів особи під час здійснення кримінальної процесуальної діяльності є вкрай актуальними та важливими, оскільки саме в цій галузі наявна найбільш гостра форма такого протистояння, найвищий ступінь такого легітимного обмеження.

Європейські стандарти балансу державних і приватних інтересів, меж і процедури обмеження прав, свобод і законних інтересів особи під час здійснення кримінальної процесуальної діяльності встановлюються відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та Протоколів до неї, що є частиною національного законодавства України.

Ратифікувавши Конвенцію та Протоколи до неї, держава передусім зобов'язалася гарантувати кожному, хто перебуває під її юрисдикцією, права і свободи, визначені у Конвенції та цих Протоколах. У п. 1 ч. 1 Закону України від 17 липня 1997 р., на підставі якого відбулася ратифікація Конвенції й окремих Протоколів до неї, зазначено, що Україна повністю визнає на своїй території обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції.

Таке законодавче визнання обов'язкової юрисдикції ЄСПЛ в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції, зумовлює застосування національного законодавства, зокрема в питаннях балансу державних і приватних інтересів, у т. ч. у сфері кримінального провадження, саме з урахуванням позиції ЄСПЛ, оскільки саме в рішеннях ЄСПЛ розкривається зміст більшості положень Конвенції [5, с. 49].

Питання балансу державних і приватних інтересів, у т. ч. у сфері кримінального провадження, за умови забезпечення пріоритету природних прав людини виступає стрижнем принципу верховенства права.

Як вважає Б.В. Малишев, такий баланс є істотною характеристикою головного співвідношення між людиною і державою, його закладено в зміст суспільного договору як юридично-політичної категорії. З цієї позиції зазначений принцип є концентрованим виразом юридичних гарантій досягнення індивідами своїх цілей у разі укладення суспільного договору, а за допомогою його дії діяльність держави спрямовується на виконання мети – утвердження і забезпечення прав людини [6, с. 18].

Як зауважує Т.І. Фулей, важливо усвідомлювати, що принцип верховенства права охоплює не лише змістовний (правового відношення між людиною і державою на засадах визнання людини вищою соціальною цінністю), але і процедурний аспект, який базується на вимогах відповідності правотворчої та правозастосовної практики певним стандартам: забороні зворотної дії закону, вимозі ясності та несуперечності закону; вимозі щодо однакового застосування закону; застосуванні покарання виключно на підставі закону та ін.

Так, принцип верховенства права вимагає дотримання вимог «якості» закону, яким передбачається втручання у права особи й основоположні свободи.

Наприклад, у рішенні від 10 грудня 2009 р. у справі «Михайлюк та Петров проти України» (Mikhaulyuk and Petrov v. Ukraine, заява № 11932/02) зазначено: Суд нагадує, що вираз «згідно із законом» насамперед вимагає, щоб оскаржуване втручання мало певну підставу в національному законодавстві; він також стосується якості відповідного законодавства і вимагає, щоб воно було доступне відповідній особі, яка, крім того, повинна передбачати його наслідки для себе, а також це законодавство повинно відповідати принципу верховенства права» [7, с. 11].

Отже, насамперед йдеться про правову визначеність як важливу складову частину верховенства права, відповідно до якої правові норми мають бути зрозумілими, точними і визначати нормативне регулювання правовідносин таким чином, аби результати такого регулювання були передбачуваними.

Принцип правової визначеності безпосередньо не закріплений у національному законодавстві, але його значущість для результативного правового регулювання підтверджується практикою Конституційного Суду України. Власне бачення правової визначеності Конституційний Суд України сформулював у Рішенні від 22 вересня 2005 р. № 5-рп/2005 у справі про постійне користування земельними ділянками, в якому зазначається, що «із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі» (абзац 2 пп. 5.4 п. 5 мотивувальної частини) [8]. Цим Конституційний Суд України наголосив, що невизначеність, нечіткість правової норми призводить до її неоднакового розуміння та тлумачення, що в практичній площині призводить до різного застосування. Така неврегульованість чи відсутність визначеності в діяльності органів державної влади щодо особи, зокрема забезпечення, додержання чи реалізації прав і свобод людини і громадянина, може мати негативні наслідки і призвести до сваволі [9].

Не менш важливе значення має і принцип законності, який пов'язується насамперед із тим, чи було втручання у права, гарантовані Конвенцією, «згідно із законом»; чи переслідувало втручання «законну мету»; чи було необхідним втручання в демократичному суспільстві.

Вираз «згідно із законом», по-перше, вимагає, щоб такий захід мав певну підставу в національному законодавстві; він також стосується якості відповідного законодавства і вимагає, щоб воно було доступне відповідній особі, яка, крім того, повинна бути здатна передбачити його наслідки для себе; також це законодавство повинно відповідати принципу верховенства права.

Водночас ЄСПЛ звертає увагу, що слово «законний» і словосполучення «відповідно до процедури, встановленої законом», які містяться в п. 1 ст. 5 Конвенції, по суті, відсилають до національного законодавства і встановлюють обов'язок забезпечувати дотримання матеріально-правових і процесуальних норм такого законодавства. Однак «законність» із погляду національного закону не завжди є вирішальним фактором. Як наслідок, законний захід, наприклад, позбавлення свободи, за національним законодавством усе одно може бути свавільним і порушувати Конвенцію, зокрема, коли з боку державних органів мала місце недобросовісність або введення в оману. І хоча зазвичай саме національні органи, передусім суди, мають тлумачити і застосовувати національне законодавство, Суд може провести розгляд, щоб з'ясувати, чи було дотримано національне законодавство для цілей цього положення Конвенції. Суд також має з'ясувати, чи відповідає Конвенції сам національний закон і чи відповідають їй загальні принципи, які сформульовані в ньому чи впливають із нього (рішення у справі «Кац та інші проти України» (заява № 29971/04) від 18 грудня 2008 р. (п. 140) [10], у справі «Свершов проти України» (заява № 35231/02) від 27 листопада 2008 р. (п. 51, 52) [11], у справі «Харченко проти України» (заява № 40107/02) від 10 лютого 2011 р. (п. 75, 84) [12], у справі «Войкін та інші проти України» (заява № 47889/08) від 27 березня 2018 р. (п. 136) [13] та ін.).

Крім того, в національному законодавстві має існувати засіб правового захисту від свавільного втручання державних органів у права, гарантовані Конвенцією. Закон має з достатньою чіткістю визначати межі правової дискреції органам виконавчої влади і порядок її здійснення з урахуванням законної мети такого заходу, щоб забезпечити особі належний захист від свавільного втручання [7, с. 20].

Так, у рішенні «Волохи проти України» ЄСПЛ зазначив, що в національному законодавстві має існувати засіб правового захисту від свавільного втручання державних органів у права, гарантовані Конвенцією. Ризик такої свавільності є особливо очевидним в умовах, коли повноваження виконавчої влади здійснюються таємно (п. 49) [14].

Досліджуючи якість права у рішенні «Котій проти України», ЄСПЛ відзначає, що для того, щоб національне законодавство відповідало вимогам Конвенції, воно має гарантувати засіб правового захисту від свавільного втручання органів державної влади у права, гарантовані Конвенцією. У питаннях, які стосуються основоположних прав, надання правової дискреції органам виконавчої влади у вигляді необмежених повноважень було б несумісним із принципом верховенства права, одним з основних принципів демократичного суспільства, гарантованих Конвенцією. Відповідно, законодавство має достатньо чітко визначати межі такої дискреції, наданої компе-

тентним органам влади, та порядок її реалізації. Існування конкретних процесуальних гарантій є у цьому контексті необхідним. Те, які саме гарантії вимагатимуться, принаймні певною мірою залежатиме від характеру та масштабів зазначеного втручання. Суд неодноразово наголошував на тому, що питання про застосування превентивних заходів, які впливають на права людини, має вирішуватися в межах певного змагального процесу перед незалежним органом, що може своєчасно розглянути підстави для прийняття рішення та відповідні докази (п. 67, 68) [15].

Висновки. Таким чином, можна вважати, що раціональним кримінальний процес стає тоді, коли в ньому оптимально поєднуються достатні для досягнення поставленої мети і виконання визначених завдань засоби із забезпеченням прав, свобод і законних інтересів його учасників. Серед критеріїв такого поєднання – правова визначеність нормативного врегулювання кримінальної процесуальної діяльності, належна правова процедура здійснення кримінального провадження, легітимність втручання державних органів у сферу приватних прав, свобод і законних інтересів учасників правовідносин, забезпечення пріоритету природних прав людини у межах балансу державних і приватних інтересів, наявність системи правових гарантій захисту прав, свобод і законних інтересів людини у кримінальному провадженні.

Урахування вказаних критеріїв має бути обов'язковим для сучасного правозастосування та його перспективного удосконалення у контексті забезпечення реалізації принципу раціональності кримінального провадження.

Список використаних джерел:

1. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права (методологічний аспект): дис. ... док. юрид. наук: 12.00.01, 12.00.02. Київ, 1998. 401 с.
2. Экштейн К. Основные права и свободы. По российской конституции и Европейской Конвенции: учеб. пособ. М.: «NOTA BENE», 2004. 496 с.
3. Артамонова Е.А. Частное начало в российском уголовном судопроизводстве. Саратов: ГОУ ВПО «Сарат. гос. акад. права», 2004. 164 с.
4. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальна компетенція: монографія. Дніпропетровськ: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2006. 188 с.
5. Кучинська О.П., Фулей Т.І., Бараннік Р.В. Принципи кримінального провадження у світлі практики Європейського суду з прав людини: монографія. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. 228 с.
6. Малишев Б.В. Принцип верховенства права (теоретико-правовий аспект). Бюлетень Міністерства юстиції України. 2012. № 8 (130). С. 14–20.
7. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: наук.-метод. посіб. Київ, 2015. 208 с.
8. Рішення у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х «Перехідні положення» Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками). Офіційний вісник України. 2005. № 39. Ст. 2490.
9. Богачова Л.Л. Принцип правової визначеності в європейському і національному праві (змістовна характеристика). Теорія і практика правознавства. 2013. Вип. 2. URL: <http://dspace.nulau.edu.ua/bitstream/123456789/6063/1/Bogachova.pdf>.
10. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Кац та інші проти України» (заява № 29971/04) від 18 грудня 2008 р. Офіційний вісник України. 2010. № 18. Ст. 816.
11. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Свершов проти України» (заява № 35231/02) від 27 листопада 2008 р. Офіційний вісник України. 2009. № 39. Ст. 1344.
12. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Харченко проти України» (заява № 40107/02) від 10 лютого 2011 р. Офіційний вісник України. 2011. № 64. Ст. 2529.
13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Войкін та інші проти України» (заява № 47889/08) від 27 березня 2018 р. Практика ЄСПЛ. Український аспект: інформаційний ресурс. URL: <https://www.echr.com.ua/wp-content/uploads/2018/04/VOYKIN-AND-OTHERS-v-UKRAINE.pdf>.
14. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Волохи проти України» (заява № 23543/02) від 02 листопада 2006 р. Офіційний вісник України. 2007. № 23. Ст. 958.
15. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Котій проти України» (заява № 28718/09) від 05 березня 2015 р. Офіційний вісник України. 2015. № 99. Ст. 3421.